

Նաև ուրիշ տեղեր պաշտօնական հանգամանք ունեցող նամակներ կան, որոնք իրբե պատճեն դրուած են: Խնդիր է գիտնալ թէ, այդ պատճենները հարազատ, իրական են թէ ոչ շինծու, կամ արուեստական:

«Եղիշէ»ին մէջ տեղ գտած բոլոր այս պատճենները պաշտօնական եւ հարազատ հանգամանք մը չունին եւ չեն ներկայացներ: Պատմագիրը իր կողմէն զանոնք յօրինած և պատրաստած է, անշուշտ ի միտ գնելով ի յառաջագունէ թէ, ի՞նչ բաներ և ինչե՞ր կրնային գրուած ըլլալ ու գրուիլ, այն գէպքերու առնչութեամբք: Չենք կը բնար ըսել և մերժել թէ հրովարտակներ, պաշտօնական նամակներ եւ թղթակցու-

թիւններ չփոխանակուեցան Պարսիկներու և Հայերու միջև: Բայց և այնպէս, պատմագրին կամ հեղինակին կողմէ մեզի ներկայացուած պատճէնները ու նամակները՝ պաշտօնական գրութիւններ չեն եղած, անոնք բոլորը յարմարցուած, արուեստական, շինծու ու կեղծ են ամբողջովին:

Եղիշէն իր կողմէ կեղծ պատճէնները պատրաստելու ժամանակ՝ աչքի առջեւ ունեցած է Եղիշէն Կողրացիին Եղի Աղանդոց գիրքը: Եղիշէն՝ Եղիշէն լիուլի ու կատարեալ կերպով կ'օգտուի, ի մասնաւորի Միհրներսեհի կողմէ գրուած նամակը եւ Հայոց կողմէ իրբե նամակ-պատասխանը գրելու ժամանակ:

ՊԱՐԿԵՒ ՎՐԴ. ՎՐԹԱՆՔԵԱՆ

(Նարանակելի՝ 4)

ՊԱՏՄԱ-ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱԻԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Քառսային վիճակներ, մարդկային պատմութեան մէջ, շարժառիթներ եղած են մարդը մղելու հայեցողութեան: Այդ վիճակները պատճառներ եղած են որպէսզի ան սահմանէ «Պատմական պրօցէսը» կամ պատմութեան փիլիսոփայութիւնը: Ս. Օգոստինոսի գործը, բաւական յաջող փորձ մըն է այս մարդին մէջ: Քրիստոնէական սկիզբի գարերուն՝ փորձեր եղան, որոնք գետինը պատրաստեցին նոր Պղատոնականներուն: Դանիէլի Գիրքը կը ներկայացնէ առաջին փորձը նախաքրիստոնէական շըրջանին՝ կազմաւորելու պատմութեան փիլիսոփայութիւնը. մարդարէյն այս գիրքը կը պարունակէ նաև ձրեայ ժողովուրդին պատմութեան զանազան վերիշվայրութիւնը: Դարձեալ, Ֆրանսական յեղափոխութեամբ, ջանաց ըմբը և սահմանել պատմական պրօցէսը:

Անտարակոյս, ոչ միայն Ռուսիա և Եւրոպա, այլ ամբողջ աշխարհը, իրենց մուտքը կ'ընեն քառսային շրջանի մը մէջ, իրենց տնտեսական, քարոյական և իմացական կազմաւորութեամբ: Կ'ապրինք տագնապալից շրջան մը: Պատմութեան զարգացման յօրինուած քը ենթարկուած է հիմնական փոփոխութեան մը: Այս օրերուն էապէս տարբեր է ան, քան այն՝ ինչ որ էր ներոպական, Ռուսական և համաշխարհային Ա. պատերազմէն առաջ: Այս փոփոխութիւնը կրնայ նկատուիլ իրբե քառսային: Ամէն քան կը տատանի, և մենք տպաւորութիւնը ունինք հոծ՝ պատմական ուժերու շարժումներուն: Ասոր յառաջացուցած մէկ կարեւոր արդիւնքը եղած է, սրել մարդուն գիտակցութիւնը, ուղղել իր մտածումը և խիզճը, քննելու և վերաբժեռելու համար՝ պատմութեան փիլիսոփայութեան նոր խնդիրները: Մեր մուտքը կ'ընենք նոր դարու մը սեմէն ներս, ուր

մարդուն միտքն ու գիտակցութիւնը պիտի աւելի քան երբեք զբաղին այս հարցերով։ Բայց նախ քան պատմութեան փիլիսոփայութեան հիմնական խնդիրներուն, կամ աւելի ճիշգը, պատմութեան բնագանցութեան անցնիլը, չեղում մը ընենք, բնութագրելու պատմութիւնը։

Ի՞նչ կը հասկնանք «Պատմութիւն» յղացքէն։ Ժամանակաշրջանի մը մէջ երբ ժարդկային ողին ամբողջապէս և կազմաւորապէս հասած է բիւրեղացման մը, փիլիսոփայութեան և պատմութեան յարուցած հարցերը, նոյն անհրաժեշտութեամբ չեն պարտագրեր իրենք զիրենք։ Այսպիսի կազմաւորեալ ըրջան մը չի նպաստեր պատմութեան փիլիսոփայութիւնը երկասիրելու և նախ քան պատմութեան առարկային և ենթակային գէմյանդիմանուիլը, հարկ է որ քայլայում մը տեղի ունեցած ըլլայ մարդուն պատմական կեանքին և գիտակցութեան մէջ։ Մարզը պէտք է զարգացուցած ըլլայ հայեցողական կարողութիւններ, առանց որուն չի կրնար գոյութիւն ունենալ պատմութեան գիտութիւնը կամ պատմութեան փիլիսոփայութիւնը։

Այս կէտը նկատի ունենալով, պիտի փորձենք հաստատել երեք ըրջաններ՝ յարաբերաբար պատմականին։

Ա. — Ժամանակաշրջան մը որ ամբողջապէս և օրկանիք փորձառութիւնն է անցեալ պատմական կարգի մը։ Այս տեսակի պատմական ըրջան մը անշուշտ մեծ կարեւորութիւն ունի պատմութեան գիտութեան։ Այստեղ մտածումը կայուն է։ Եւ այդ իսկ կը բացատրէ թէ ինչու պատմութեան առարկային Տինամիզմը մինչեւ հիմա յատակապէս չէ ըմբռնուած մարդկային մտքէն։

Բ. — Ժամանակաշրջան մը՝ որ սպառնալիքներ, հերձուածներ, պատերազմեր, մարդկային ընկերութեան հիմերը կը ցնցին։ Այս օրկանիք կառուցման և կենսուաւոր րիթմի ընդհարումներու մէջ է որ պատմական պրօցէսը կը ծնի, սայթաքումներու, անկումներու շարքով մը։ Ու այս բոլորը անոր համար որ, գիտակից անհատը ոչ ևս կը զգայ ինքզինքը ուղղակի և ամբողջապէս իրեւ մասնիկ մը պատմութեան առարկային։ Եւ այս՝ ծնունդ կուտայ պատմութեան հայեցողութիւններուն։ Բայց «Պատ-

մական»ին և «Պատմական գիտակցութեան» միջև յարաբերութիւն մը, նոյնիսկ հակասութիւն մը կայ որ ըստ ինքեան ծշմարտացութիւն մըն է և որուն պիտի անդրադառնանք աւելի ետքը։ Պատմութեան այսպիսի հասկացողութիւն մը, թէ և կրնայ որոց յարաբերութիւններ ունենալ պատմութեան գիտութեան հետ, բայց հեռու է «Պատմական»ին խորհրդաւոր բնոյթէն։ Անիկա ոչ միայն չի մօտենար այս խորհրդագին, այլ կորսնցուցած է յարաբերութեան ամէն միջոց, ու կ'ուրանայ անոր գոյութիւնը։ Որպէսզի մարդ կարող անայ հաղորդակցիցի լավագութեան ներքին խորհրդաւոր բնոյթէն, որուն մէջ իր մասնակցութիւնը կը բերէ ուղղակիօրէն, մարդկային կեանքի կազմաւորեալ և Քօ-Օրտինէ ըրջաններուն մէջ, առանց իմացապէս գիտակից ըլլալու անոր, պէտք է որ կարենայ գիտցուած առարկան և գիտցող ենթական հակագրել։ Որպէսզի անիկա սահմանէ պատմական պրօցէսը և կառուցանէ իրաւ պատմութեան փիլիսոփայութիւնը, պարտի պատմութեան ներքին նշանակութիւնը և խորհրդաւոր աղքիւրները վերագտնել, ի մի բան պարտի պատմութեան ներքին հոգին գտնել։

Գ. — Ժամանակաշրջան մը՝ որ վերադրձ մըն է գարձեալ գէպի «պատմական»ը։ Այսպէս, երբ կ'ըսենք թէ մարդկային պատմութիւնը տակնուվրայ ընող գէպքեր, եւ քառսային վայրկեաններ, նպաստաւոր են պատմութեան իմաստասիրութեան համար, ի մտի ունինք մարդկային ողին քայլայնջատումը և տրուած պատմական կարգի մը ընդհարումները որոնց փորձառութիւնը ունենալով, մարդկային ողին կարող է հակագրել հետեւեալ երկու առաջարկութիւններուն։ Ա. — Ուղղակիօրէն իր մասնակցութիւնը բերելու պատմական կարգի մը մէջ։ Բ. — Վարել կեանք մը որ իր մասնակցութիւնը չի բերեր պատմութեան մէջ, այս ձեւով հասնելու համար երրորդ ոգեկան վիճակի մը, հասկացողութիւն մը որ ատակ է հայեցողութեան և համապատասխան ներշնչումի մը ի մասնաւորի պատմութեան խորհուրդներուն։ Այսպիսի վիճակ մը մասնաւորապէս նպաստաւոր է պատմութեան յարուցած հարցերուն նկատաման։ Բայց հասկնալի գարձնելու համար երկրորդ ըրջանը, որ ըրջանն է Տէղին-

քեկրասիօնի և հայեցողութեան, և որուն մէջ պատմութեան զիտութիւնը իր ծագութը կ'ընէր և կը փորձէր պատմութեան իմաստասիրութիւնը ընել, էապէս պակասաւոր է պատմութեան խորհուրդներուն իջնելու և թափանցելու անկարողութեամբ։ Համառոտ կերպով քննենք մարդկային մշակոյթի այդ ժամանակաշրջանը և անոր նկարագիրները որ ընդհանրապէս կը ճանչցուի իրբեւ «Լուսաւորութեան դարը»։

Շատերը «Լուսաւորութեան դարը» կ'ընդունին Ժ. դարը որ արդի պատմութեան լուսաւորման գասական ժամանակաշրջանն է։ Կը հաւատամ թէ բոլոր ժողովուրդներու և բոլոր ժամանակներու մշակոյթները անցած են լուսաւորութեան շըրջանէ մը։

Բոլոր ժողովուրդներու արձանագրած մշակութային յառաջդիմութիւնները ենթակայ են շրջանային շարժման (Cyclic movement)։ Մշակութային պրօցէսներու միջև այս յարաբերութիւնը կը ցուցնէ իրենց զարգացման օրկանիք նկարագիրը։ Այսպէս, Յոյն մշակոյթը, մարդկութեան ծանօթ մեծ մշակոյթներէն մին է որուն լուսաւորման դարը էապէս նման է եղած Ժ. դարու վերածնունդին։ Սովիստներու դարը կերպով մը Յոյն մշակոյթին ծաղկութիւն էր. քայց հակառակ իր Հելլէնական նկարագրին, անիկա ունէր շատ մը հասարաց մասնայատկութիւններ Ժ. դարու լուսաւորման հետ։ Ինչպէս որ իւրաքանչիւր «Լուսաւորման դար» կը քննադատէ և կ'արժեզրկէ ինչ որ նուիրական է «Պատմութեան» մէջ, այսպէս ալ Յունական և Ժ. դարերու վերածնունդները ըրին, արժեզրկելով՝ պատմութեան օրկանիք և աւանդական էլէմանները։

Լուսաւորման դար մը, իւրաքանչիւր ժողովուրդի պատմութեան մէջ այն դարն է, երբ ինքնիրմէ գոհ մարդկային միտքը կը յետադասէ ինքզինքը կեանքի և լինելութեան խորհուրդներէն վեր որոնք աղքիւրներն են առհասարակ մարդկային կեանքի և մշակոյթի։ Այսպիսի դարու մը մէջ մարդկային միտքը կեանքի անմիջական խորհուրդներէն վեր և արտաքոյ կը դասէ ինքզինքը։ Այս վերջինը ցոյց կուտայ մարդկային մտքին սահմանափակ լինելը եթէ նկատենք զայն իրբեւ դատաւոր մը տիեզեւ-

րական պատմութեան և ստեղծագործութեան խորհուրդներուն։ Անխուսափելիօրէն կը հետեւի ուրեմն թէ, մարդը կը դադրի իր մասնակցութիւնը բերելէ պատմութեան մէջ։ Վերածնունդի գարերը կ'ուրանան պատմութեան խորհուրդը, անոր տեսակարար իրականութիւնը և մարդկային մտքին և ոգիին հետ յարաբերութիւնը։

Կը տեսնենք ուրեմն թէ, Ժ. դարը խորապէս հակապատմական է, թէև Վոլթէու առաջինն եղաւ որ «Պատմութեան իմաստասիրութիւն» յլացքը գործածեց և հրատարակեց շարք մը պատմական գործեր։ Ժ. դարու սկիզբի րօմանթիք վերածընունդն էր որ հակազգեց Ժ. դ. դարու հասկացողութեան։ այդ հակազգեցութեամբ էր որ կարողացանք ըմբռնել և ուսումնասիրել պատմութեան խորհուրդը։ Այս դարուն կը պարտինք ոգեկան հակազգեցութիւնն մը որով վերագտանք հին պատմութեան միրերը և աւանդութիւնները զօրս Ժ. դարը արհամարհած էր։ Օրինակի համար, Ժ. դ. դարուն կարելի էր ըսել թէ կրօնքը հընարազութիւնն է իր զարդարեաններուն, ժողովուրդը խարելու համար, քայց այսպիսի հաստատում մը չէ կարելի ընել Ժ. դարու համար։

Մարքոսի տնտեսական նիւթապաշտութեան միծնապատը — որ պատմութեան փիլիսոփայութեան էն հետաքրքրական անցքերէն մին է — արժեւոր է պատմութեան խորհուրդներուն եւ աւանդութիւններուն բանականացման վերջնական հետեւութիւնները հաստատած ըլլալուն համար որ պատմական գիտութեան մէջ կը սկսի Լուսաւորման դարէն։ Պատմութեան Մարքոսիստ մեկնութիւնը, միակ տրաբանական մեկնութիւնն է որ կը վերլուծէ և կ'արժեզրկէ պատմութեան խորհուրդները եւ աւանդութիւնները։ Տնտեսական նիւթապաշտութեան պատմական պրօցէսի մեկնութիւնը հոգիէ զուրկ կը թուի ըլլալ, որովհետև ամէն ինչ գողցուած է հոգիէն ու ներքին և խորհրդաւոր կեանքէն։ Աստուածային խորհուրդներուն հերքումը պատճառ կը հանդիսանայ որպէսզի նիւթապաշտական տնտեսութեան արդիւնաբերական պրօցէսը, պատմական պրօցէսի իրբեւ միակ և առաջին իրականութիւն ընդունուի։ Ուրիշ որ և է արժէք երկրորդական և մակերեսային է

հոն։ Կրօն, ոգեկանութիւն, մշակոյժ, արուեստ, մարդկային կեանքը նոյնիսկ, կը ներկայացուին իրք պարզապէս նիւթի շարժման գիպուածներ, և հետեւարար զուրկ չօշափելի իրականութենէ։ Մարքսի անտեսական նիւթապաշտութիւնը կ'արժեցըք է նաև և կուսաւորման գաղափարը իր ԺԲ. գարու Բախիօնալիսրի ձեւին մէջ, և կը փոխանակէ զայն եղափօխութեան ինքնատիպ ձեւով մը։ Կ'ուրանայ, այսպէս բառած և կուսաւորումնին որ և է տեղ առաջնորդելուն, նոյնիսկ ժողովուրդներու նակատազրականութեան ներքին խորհուրդներուն կամ անոնց ոգեկան կեանքին լուծում մը գտնելու։ Փոխանակ այս հարցերը նկատի առնելու, տնտեսական նիւթապաշտութիւնը կ'ուրանայ զանոնք իրք լոկ պատրանական և արդիւնք՝ տուեալ տընտեսական վիճակներու։

Պատմութիւնը և պատմութեան իմաստափրութիւնը, մարդկային գիտութիւններու ուրիշ որ և է մարզի նման, պարտին ունենալ իրենց մասնաւոր տեսութիւնը։ Մինչև հիմա փորձեցինք բացատրել պատմութեան բնոյթը, իրք տեսակարար իրականութիւն մը որ գոյութիւն ունի էութիւնը բազագրող իրականութիւններուն նուիրագետութեան մէջ։ Պատմութիւնը իրեն իրք նպատակ ունի բացարձակօրէն օրինակալ և տեսակարար տարրկայ մը որ չի կրնար ստորաբաժնուիլ իրք նիւթ կամ ոգի։ Անկարելի է անշուշտ ընդունիլ պատմութիւնը իրք Ֆիզիօլօժիք կամ նիւթական իրականութիւն մը, ինչպէս որ չէ կարելի ընդունիլ զայն իրք հոգեկան իրականութիւն։ Պատմութիւնը իր մասնաւոր և տեսակարար բնութիւնը ունի։ Պատմութեան աւանդութիւնը ընդունիլ և հաղորդակցիլ անոր հետ, անհրաժեշտ է պատմութեան տեսակարար բաղկացուցիչները ըմբռնելու համար։

ՆԻՔՈԼԱ ՊԵՐՏԻԱԷՎ Թբիլ.

ԶԱՀԻՆ ԱԲԴ. ԶԻՆՉԻՆԵԱՆ
(Ճարունակելի)

ԼԵԶՈՒՄԳԻՏԱԿԱՆ

ՆԴԵՒՐՈՂԱԿԱՆ ՆԱԽԱՇՐՋԱՆ^(*)

Մի ամբողջ ժողովուրդ նշանակելու համար ընդհանուր բառ չկայ, բայց ունինք մի բառ որ տարածուած է արեւմտեան հնդեւրոպացոց մէջ (տաւտա)։ Թագաւուրական իշխանութիւնը ճանաչում էին հընդեւրոպացիք, որ է հնիս. բեկու։

Կրօնական գաղափարների համար լեզուաբանութիւնը շատ բան չի տալիս, Աստուծոյ գաղափարն ունին հնդեւրոպացիք. Նախալեզուի մէջ զիւս ներկայացնում էր Գերագոյն էակը, որ միեւնոյն ժամանակ լոյսի և երկնքի գաղափարն ունի։ Հայերէնի մէջ նոյն բառի ներկայացուցիչն է տիւ, իրք երկինք, արե, լոյս։ Այս բառը գրեթէ բոլոր հնդեւրոպական լեզուների մէջ էլ պահուած է։ Անշուշտ հնդեւրոպացիք ճանաչում էին նաև ուրիշ ստառուածութիւններ, բայց բացի նախորդից ո'չ մի բառ ընդհանուր տարածուած չէ լեզուների մէջ. Արա պատճառն այն է՝ որ իւրաքանչիւր ցեղ ունէր իր աստուածները և պահել է միայն նրանց անունները։ Հայերի մէջ պաշտուած աստուածութիւնն էր Դիք, որ հնիս. դնիս բառն է։

Աստուածները համարչում էին երկնային, լուսաւոր և անմահ էակներ, որոնց հակագրուում էր հողածին և մահկանացու մարդը։ Այս երկու վերագիրները այնպէս յատկանշական էին, որ մարդու բուն անունը (հնիս. մանու) ջնջուեցաւ և նրա տեղ տարածուեցին ջողածին (հնիս. ց'հոմո) և մահկանացու (հնիս. մերսու, նշանակում է մարդ)։ Աստուածները նաև հարուստ և հարստութեան բաշխող էին և այս պատճառով աստուած կոչւում է նաև հնիս. բնակա, որից իրանեան փոխառութեամբ հայերէն բագ (հմմա. բագին, Բագաւան, Բագարատ, Բագառիճ, Բագարան)։ Ստուգաբանութիւնը մատնանշում են դեռ հալ. բոգատը հարուստ և ուբոզը աղքատ։

(*) Նարունակթուրին՝ մեծանուն հնդինակի «Պատմութիւն Հայ Էեզուփ» գրծէն (Ա. Գլուխ)։